

Sociaal-emotionele ontwikkeling

Omschrijving fasen en
bijbehorende begeleidingsstijl

Sandra Zaal, gz-psycholoog
Margriet Boerhave, video-interactie begeleider
Marianne Koster, gz-psycholoog

2^e herziene druk,
september 2008

Deze publicatie is op te vragen bij Cordaan en Amsta.

Voor overname en gebruik van tekst uit deze publicatie dient u contact op te nemen met de auteurs.

www.cordaan.nl

www.amsta.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Eerste adaptatiefase (0-6 maanden)	6
1.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste adaptatiefase (0-6 maanden)	6
1.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij inadequate begeleidingsstijl	7
2 Eerste socialisatiefase (6-18 maanden)	8
2.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste socialisatiefase (6-18 maanden)	8
2.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl	9
3 Eerste individuatiefase (18-36 maanden)	10
3.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste individuatiefase (18-36 maanden)	10
3.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl	12
4 Eerste identificatiefase (3-7 Jaar)	13
4.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste indentificatiefase (3-7 jaar)	14
4.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl	15
5 Realiteitsbewustwording (7-12 jaar)	16
5.1 Passende begeleidingsstijl bij de realtiteitsbewustwording (7-12 jaar)	17
5.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl	18
Samenvatting	19
Overzicht van de sociaal-emotionele ontwikkeling	20
Bronnen en andere leessuggesties	22

Inleiding

Binnen onze organisaties (Cordaan en Amsta) is in de praktijk gebleken dat kennis van het niveau van de sociaal-emotionele ontwikkeling van een cliënt nodig is om de begeleidingsstijl goed bij hem¹ te kunnen laten aansluiten. Bij veel cliënten met een verstandelijke beperking zien we een zogeheten disharmonisch ontwikkelingsprofiel. Dit betekent dat de verschillende aspecten in de ontwikkeling van de persoon niet in evenwicht met elkaar zijn. Een disharmonisch profiel maakt een cliënt, vooral emotioneel, kwetsbaar en juist vanuit die emotionele kwetsbaarheid ontstaat bij veel cliënten psychische problematiek en/of moeilijk verstaanbaar gedrag.

Het gevaar van overschatting is groot wanneer niet duidelijk is op welk sociaal-emotioneel niveau een cliënt functioneert. Draagkracht speelt hier een belangrijke rol, naast het kunnen, is het aankunnen essentieel voor een evenwichtige ontwikkeling.

Om een cliënt aan te spreken op het niveau dat bij hem past is het dus noodzakelijk een goed beeld van zijn sociaal-emotionele ontwikkeling te hebben. Wij geven in deze publicatie een omschrijving van de verschillende fasen van de sociaal-emotionele ontwikkeling. Als uitgangspunt hebben we de fasen van de sociaal-emotionele ontwikkeling genomen zoals beschreven door Prof. dr. A. Došen. Došen heeft in zijn ontwikkelingsdynamische benadering meerdere inzichten gecombineerd, onder andere de theorieën van Piaget, Luria, Mahler en Bowlby. Deze heeft hij verwerkt in een vragenlijst die als leidraad genomen kan worden bij een interview voor het maken van een inschatting van de sociaal-emotionele ontwikkeling (SEO, Schaal voor Emotionele Ontwikkeling).

De vragen in de SEO beslaan verschillende aspecten van de sociaal-emotionele ontwikkeling. Er wordt gekeken in welke ontwikkelingsfase een kind/cliënt zich bevindt met betrekking tot:

- *omgaan met eigen lichaam;*
- *omgaan met volwassenen;*
- *beleving van zichzelf in interactie met de omgeving;*
- *ontwikkelen van permanentie van object;*
- *angsten;*
- *omgang met leeftijdgenoten;*
- *omgang met materiaal;*
- *verbale communicatie;*
- *affectdifferentiatie;*
- *agressieregulering.*

¹ in verband met de leesbaarheid is voor 'hem' gekozen. Lees: 'hem/haar'.

We zijn ons ervan bewust dat het hier gaat om een vragenlijst die helaas nog steeds in een experimenteel stadium verkeert. Wij zien de SEO echter toch als een bruikbaar hulpmiddel om de sociaal-emotionele ontwikkeling te beschrijven daar er nog niet zoveel op dit gebied voor handen is. Er blijkt een grote behoefte te zijn aan een concrete uitwerking van de ontwikkelingsfasen. Bij de uitwerking van de verschillende fasen hebben we de bovenstaande opsomming uit de SEO als leidraad gebruikt. Daarnaast bleek er een duidelijke vraag te zijn naar de begeleidingsstijl per fase. Wij hebben de begeleidingsstijl per fase toegevoegd en vooral uitgewerkt in praktische handvatten. Tot slot eindigen we iedere fase met een beschrijving van de kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl. Deze beschrijving is wederom gebaseerd op materiaal van Došen.

Bij de beschrijving van de fasen wordt veelal de term 'kind' gebruikt omdat van een gewone sociaal-emotionele ontwikkeling wordt uitgegaan. Bij de beschrijving van de begeleidingsstijl en de kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleiding, is voor de term 'cliënt' gekozen omdat in dit deel de vertaalslag naar de begeleidingsbehoeften wordt gemaakt. Voorbeelden die gebruikt zijn in de begeleidingsstijl komen voort uit de doelgroepen kinderen en volwassenen.

In de beschrijving van de sociaal-emotionele ontwikkeling worden de volgende fasen onderscheiden:

- 1- Eerste Adaptatiefase : 0 - 6 maanden*
- 2- Eerste Socialisatie fase : 6 - 18 maanden*
- 3- Eerste Individuatiefase : 18 - 36 maanden*
- 4- Eerste Identificatiefase : 3 - 7 jaar*
- 5- Realiteitsbewustwording : 7 - 12 jaar*

Wij hopen dat de informatie uit deze publicatie zal bijdragen aan de kwaliteit van ondersteuning aan cliënten.

1 Eerste adaptatiefase (0 – 6 maanden)

In deze fase is een kind voornamelijk bezig zich fysiek aan te passen aan het leven buiten de baarmoeder: gewenning aan voeding, waak-/slaapritme, geluiden, aanraking, bewogen worden, temperatuursregulatie, et cetera. Het contact met de volwassene verloopt nog geheel via de nabijheidszintuigen tast, reuk en smaak. Huilen is in deze fase de belangrijkste manier om aandacht te vragen of contact te bewerkstelligen. Huilen staat voornamelijk nog voor lichamelijk ongemak (honger, dorst, pijn, vermoeidheid, te veel prikkels, gespannen sfeer).

Het kind laat lichamelijke spanning en ontspanning zien en toont zich lichamelijk opgewonden als het zich niet prettig voelt. Het kind toont angst en woede bij vreemde of intensieve sensorische prikkels. Deze woede is gericht naar zichzelf en zijn omgeving. Verder ontdekt het kind in deze fase zijn eigen lichaamsdelen.

Het kind heeft nog geen besef dat iets nog bestaat op het moment dat hij het niet meer ziet ('weg = weg'). Het kind heeft nog geen of slechts beginnende interesse in materiaal, hooguit toevallig ontdekkend. Er is geen gericht contact met leeftijdsgenootjes. Het hechtingsproces begint al vanaf de zwangerschap maar daadwerkelijk hechtingsgedrag (huilen bij weggaan, lachen bij terugkeer, volgen met de ogen) is pas vanaf circa vijf maanden te zien.

1.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste adaptatiefase (0-6 maanden)

De begeleiding is er op gericht om te zorgen voor een psychofysiologisch evenwicht: een evenwicht tussen lichamelijke en psychische gesteldheid. Het inbrengen van rust en ontspanning, en het aanbrengen van regelmaat in activiteit en inactiviteit, staan centraal. Dit betekent een individuele benadering. Hierbij is het volgende belangrijk: lichamelijk contact, masseren, waarbij een afstemming plaatsvindt en er op de signalen wordt gereageerd (responsiviteit). Volg het tempo van de ander. Neem pauzes als dit aangegeven wordt. Koesteren, troosten en steunen brengen vaak weer rust bij huilen dat veelal duidt op lichamelijk ongemak (honger/dorst, pijn/ongemak, vermoeidheid of angst door teveel vreemde of intensieve prikkels/gespannen sfeer).

Lichaamstaal (mimiek, intonatie, tempo, et cetera) is belangrijk en dient in overeenstemming te zijn met de uitgezonden boodschap. Dat betekent dat je, als je zelf gespannen bent, de verzorging beter aan een collega kan overdragen.

De ondersteuning moet gericht zijn op bescherming tegen te intensieve of te veel verschillende prikkels. Op deze manier kunnen sensorische prikkels verwerkt worden.

Daarnaast is een overzichtelijke en eenvoudige structuur van ruimte, tijd en personen van belang. De leefruimte moet betrekkelijk klein zijn en in deze ruimte moeten er geen veranderingen zijn. Bin-

nen deze ruimte dient een grote mate van voorspelbaarheid, regelmaat en een vast ritme van rust en activiteit te zijn. Lichamelijke verzorging staat veelal centraal: eten, drinken, verschonen, wassen, et cetera. Hiervan dienen herhalende activiteiten gemaakt te worden waarbij wisselwerking op de voorgrond staat: om beurten bewegen (wiegen, bewegingen spiegelen), geluiden over en weer, wisseling in geluidritmes en intonatie (liedjes, rijmpjes). Door goede zorg en bevrediging van basale behoeftes, wordt vertrouwen opgebouwd. Met vertrouwen wordt de basale emotionele veiligheid bedoeld. Deze veiligheid is onverbreekelijk verbonden met een gezonde hechting. Er moet een emotioneel neutrale benaderingswijze zijn, geen confrontatie met gedrag. Houding is niet corrigerend maar toedekkend, ondersteunend en begeleidend. In deze fase wordt de omgeving nog voornamelijk via de mond verkend. Zorg daarom voor passend materiaal.

Kernwoorden eerste adaptatiefase

- *sensorische integratie;*
- *lichaamstaal, lichamelijke verzorging en lichamelijk contact;*
- *individuele benadering;*
- *rust, ontspanning;*
- *prikkelregulering;*
- *constantheid in omgeving;*
- *responsiviteit (stimulatie van hechtingsgedrag);*
- *eenvoudige structuur van ruimte, tijd (regelmaat), personen en activiteiten.*

1.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl

Problemen met (psycho)fysiologische regulatie (psychofysiologische stress) hetgeen bij lang aanhouden kan leiden tot volledige uitputting.

Mogelijke gedragskenmerken: de stress uit zich in onrust, angst, woede-uitbarstingen, automutilatie (zelfverwendend gedrag), stereotypen, teruggetrokkenheid, passiviteit, verstoring dag-/nachtritme, zelfstimulatie, ontregeling bij verandering in omgeving, problemen met sensorische integratie.

Aspecten van bejegening bij problematisch gedrag in deze fase:

Weinig : *affectiviteit, stimulering, uitbreiding, confrontatie, verantwoordelijkheid*

Regelmatig : *nabijheid*

Veel : *individueel en begrenzing*

2 Eerste socialisatiefase (6 – 18 maanden)

In deze fase staat het hechtingsproces tussen het kind en zijn belangrijke verzorgers centraal. Het kind voelt zich veelal nog één met de verzorger die als een soort verlengstuk van het kind functioneert. Er is nog geen differentiatie tussen het kind en de ander. Het kind denkt en voelt sterk egocentrisch. Het opbouwen van basale emotionele veiligheid is cruciaal. Het kind kan in paniek raken bij afscheid van die vertrouwde figuur of wanneer die uit zicht is. Het heeft nog weinig besef dat het een zelfstandig wezentje is en 'weg' is nog steeds 'weg'. Omdat het kind daarnaast wel een besef begint te krijgen dat dingen en personen bestaan, ervaart het ook gemis als de vertrouwde persoon er even niet is. De nabijheid van de vertrouwde volwassene biedt veiligheid en daarbinnen durft het kind zijn activiteiten te doen. Het kind is in deze fase ook eenkennig.

Het kind ontdekt dat het zijn eigen lichaam kan gebruiken om iets te pakken, aan te raken et cetera. Het kind gaat op zoek naar voorwerpen die het kort daarvoor nog gevoeld heeft. Vooral vorm en geluid van materiaal worden ontdekt. Het kind kent lust- en onlustgevoelens en kan liefde, angst en woede tonen. Agressie toont het kind nog heel ongecontroleerd naar de omgeving. Er is een beginnende interesse in leeftijdsgenootjes. Het kind begint naar voorwerpen te wijzen en te benoemen met "die!" of soms, heel beginnend, het voorwerp bij de naam te noemen.

2.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste socialisatiefase (6-18 maanden)

De begeleiding is gericht op het bewerkstelligen van basale emotionele veiligheid die gebaseerd is op vertrouwen in de voorspelbare begeleider. Een individuele benadering, met veel nabijheid en met veel begrenzing vanuit de omgeving, is hier van toepassing.

Lichamelijk contact, in het zicht zijn, voorspelbaarheid in doen en laten, vaste rituelen en ritmes dragen hieraan bij. In deze fase is het, net als in de vorige fase, belangrijk dat de omgeving veel structuur en veiligheid biedt.

Vanuit een veilige nabijheid dient de cliënt gestimuleerd te worden om op onderzoek uit te gaan: eenvoudig in/uit materiaal, actie/reactiespel, sensorisch ontdekken. Zorg wel dat je zichtbaar en beschikbaar blijft tijdens activiteiten. Spelletjes als kiekeboe, verstoppelletjes en contactspelletjes (rijmpjes, eenvoudige liedjes zingen zonder achtergrondmuziek) passen ook goed in deze fase.

De communicatie bestaat uit lichaamstaal en korte zinnestelsels (één- of tweewoords) gekoppeld aan het hier en nu. Aanraken en oogcontact maken alvorens je de boodschap overbrengt, is belangrijk.

Confrontatie met het eigen (ongewenste) gedrag wordt nog steeds weinig gebruikt. Op deze ontwikkelingsleeftijd wordt de betekenis van het woordje "nee" wel begrepen maar kan nog niet worden uitgevoerd. Dat betekent dat je nog niet de verantwoordelijkheid bij de ander kan neerleggen voor zijn

doen en laten. Hulp bieden is belangrijk. Leg de verantwoordelijkheid bij jezelf. Boos worden helpt niet, uit de situatie halen of de handeling onderbreken is een betere optie. Het is belangrijk dat het gedrag actief veranderd wordt; je moet zelf optreden.

Kernwoorden eerste socialisatiefase

- *lichamelijk contact;*
- *hechtingspersoon;*
- *vertrouwen;*
- *voorspelbaarheid: structuur en veiligheid;*
- *hechting;*
- *individuele benadering en nabijheid;*
- *begrenzing en actief ingrijpen;*
- *sociale stimulatie;*
- *omgaan met materiaal.*

2.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl

Basale emotionele onveiligheid. Verstoring van de hechting: geen, onvoldoende, onveilige of angstige hechting.

Mogelijke gedragskenmerken: vasthouden van lichamelijk contact, contactstoornis, bizar gedrag, agressiviteit t.o.v. hechtingsfiguur, hevige angsten, angst voor vreemden, apathie in bedreigende situatie, wanen, angst voor verandering, snelle stemmingswisselingen (o.a. depressiviteit), impulsief reageren bij frustratie, regressief gedrag, zelfverwondend gedrag bij hoge frustratie, dwangmatig bezig met materiaal, ontwikkelt rituelen.

Aspecten van bejegening bij problematisch gedrag in deze fase:

Weinig : *stimulering, uitbreiding, confrontatie, verantwoordelijkheid*

Af en toe : *affectiviteit*

Veel : *individueel, begrenzing*

3 Eerste individuatiefase (18 – 36 maanden)

Het kind beseft in deze fase steeds meer dat het een eigen persoontje is dat los van de vertrouwde volwassene bestaat. Autonomie en individuatie staan centraal. Het kind krijgt een eigen wil, ontdekt het woord 'nee' en het woord 'ik', wil alles zelf doen, wil invloed op zijn omgeving uitoefenen, maar heeft toch nog steeds graag de volwassene op een afstandje. Het liefst in zicht. Dat heeft het kind nodig om zich veilig te voelen.

Deze leeftijdsfase is niet gemakkelijk: zelf doen en zelf ontdekken staan centraal, ook die dingen die het nog niet zelf kan. Beperking van de eigen wil leidt makkelijk tot frustratie en driftbuien. Soms zo hevig dat ze er zelf bang van worden. Bang voor de boze woorden die er dan vallen, bang om afgewezen te worden en bang je te verliezen.

Het is in deze fase nog moeilijk om te onthouden wat er wel en niet mag. Dit wordt in kleine stapjes geleerd. Als er dan toch gedaan wordt wat niet mag is dat vaak niet opzettelijk: de drang om zelf te doen is sterker dan de wil van de opvoeder. Van intern geweten is nog geen sprake dus ook niet van echt schuldgevoel achteraf, hooguit besef dat het iets verkeerd deed.

Het kind zoekt de nabijheid van andere kinderen maar van samenspel is nog geen sprake. Het kind kan zich nog niet verplaatsen in de ander. Het gaat steeds meer onderzoekend om met spelmateriaal.

Het kind heeft gevoelens van trots, angst, verdriet, jaloezie en liefde. Woede en agressie zijn op personen gericht, vooral op diegenen die het belemmeren in het uitvoeren van zijn eigen wil, maar is nog heel ongericht. Verder is het kind in deze fase bang voor beschadiging van eigen lichaam.

3.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste individuatiefase (18-36 maanden)

Begeleiding is in deze fase gericht op het vergroten van autonomie, echter binnen duidelijke grenzen en een aangegeven structuur. Een evenwicht vinden tussen zelfbepaling van de cliënt en het aanbieden van grenzen is van groot belang. In de eerste individuatiefase overheerst de individuele benadering maar met bewust gehanteerde leermomenten in de groep. Nabijheid is nodig zonder als onnodig betuttelend te worden ervaren. Deze dient om te corrigeren of bij te sturen op basis van gemaakte regels en afspraken. Tijdens momenten van begeleiding op afstand kan er ervaring opgedaan worden met meer zelfstandig functioneren.

De omgeving biedt nog duidelijk begrenzing, al is tevens stimulering van gedrag punt van aandacht. Een vertrouwensrelatie wordt opgebouwd en in stand gehouden door een benadering die een zekere houvast biedt. Een dergelijke relatie kan in de begeleiding bewust gebruikt worden. Duidelijkheid voorkomt verwarring. Je bent voorspelbaar en betrouwbaar waardoor de ander zich veilig voelt. Bij die duidelijkheid hoort ook dat je geen verzet oproept door een handeling te vragen als je wilt dat het

gebeurt. Bijvoorbeeld “kom we gaan” in plaats van “ga je mee?” of “kom, we gaan eten” in plaats van “kom je eten?”. Zorg dat de boodschap duidelijk en helder is; geef aan welke handeling je verwacht.

De kunst is om de eigen wil in banen te leiden. De strijd aangaan en op je strepen staan als begeleider heeft vaak een *averechts* effect. Dit betekent niet dat je alles maar moet laten. Ieder mens heeft een eigen wil (wil is een belangrijke drijfveer in het leven en in de ontwikkeling) maar wat iemand wil, mag zo min mogelijk ten koste gaan van een ander. Pak het diplomatiek aan, leid af.

Omdat er nog geen sprake is van een intern geweten, wordt de boosheid van de begeleider alleen op dat moment vervelend gevonden. Verwacht dus geen blijvend schuldbesef. De aanwezigheid van de begeleider en de begeleiding van het gedrag blijven nodig, elke dag weer opnieuw. Het weten dat iets niet mag, verandert langzaam door herhaling, in ‘ik heb het eerder gehoord, ik heb het ge-weten’. Van daaruit ontwikkelt zich het geweten. Om de ander te kunnen confronteren met ongewenst gedrag is een vertrouwensband nodig en een benadering die een zekere houvast biedt.

Er kunnen nog geen oplossingen of alternatieven bedacht worden. Doe dat samen. Help weer op weg door de activiteit rustig te hervatten op de gewenste manier. Geef gedoseerde verantwoordelijkheid. Benoem kort dát het niet mag en waarom niet: “Niet slaan, dat doet pijn”. Formuleer kort het alternatief: “Ga maar vragen of je het hebben mag” en voer samen de handeling uit. Niet te veel confronteren met gedrag. Realiseer je dat er nog niet zelf een oplossing/alternatief bedacht kan worden.

Scheidingsangst speelt in deze fase een belangrijke rol. Het hoogtepunt wordt bereikt in de eerste helft van het tweede jaar maar loopt door tot in het derde levensjaar. Aanwezigheid hoeft weliswaar niet meer zo letterlijk nabij als in de voorgaande fase, maar het is belangrijk dat er gereageerd wordt op signalen. Vertel, als je weggaat, duidelijk waar je naar toe gaat, wat je gaat doen en dat je weer terugkomt. Een knuffel of lievelingsvoorwerp kan behulpzaam zijn om je afwezigheid te overbruggen. In deze periode kunnen er door scheidingsangst slaapproblemen voorkomen. Behalve scheidingsangst zijn er ook andere angsten die een rol gaan spelen (zie volgende fase).

Kernwoorden eerste individuatiefase

- *autonomie (ik – ander, eigen wil, de ‘nee’ fase);*
- *scheidingsangst;*
- *vertrouwensband;*
- *houvastbiedende benadering;*
- *duidelijke boodschappen;*
- *bijsturing op basis van gemaakte regels en afspraken;*
- *beloning van sociaal gedrag;*

- *gedoseerde verantwoordelijkheid;*
- *evenwicht zelfbepaling – grenzen;*
- *valkuil machtsstrijd (diplomatie).*

3.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl

Verstoorde autonomieontwikkeling. Waarbij te veel of te heftig gereageerd wordt (geldingsdrang) en negatieve gevoelens worden ontvlucht. Het kan ook uitmonden in het zich volledig over geven aan de omgeving, zich volledig afhankelijk en passief tonen. Mogelijke gedragskenmerken: constant om aandacht van belangrijke anderen vragen, niet alleen kunnen zijn, geen of weinig interesse voor materiaal, geen interesse voor leeftijdgenoten, onrustig, overbeweeglijk chaotisch, koppig, negatief, opstandig, uitdagend, ontremd, destructief, geïrriteerd, overwegend ontstemd, agressief, asociaal, reagerend vanuit lust-onlustprincipe of juist passief, weinig eigenheid, imitatie van anderen, teruggetrokken, bang.

Aspecten van bejegening bij problematisch gedrag in deze fase:

Weinig : *affectiviteit*

Af en toe : *stimulering, uitbreiding, verantwoordelijkheid*

Veel : *individueel, nabijheid, begrenzing*

4 Eerste identificatiefase (3 – 7 jaar)

Het kind wordt steeds meer een zelfstandig persoonkje dat initiatief neemt in het zich actief durven opstellen ten opzichte van anderen en activiteiten. Aan het begin van deze fase is de peuter (3 tot 4 jaar) nog erg afhankelijk van de aanwezigheid van belangrijke anderen om zich te gedragen volgens bepaalde normen en waarden. Zonder de volwassene wordt de verleiding soms te groot om iets te doen wat niet mag. Aan het eind van de eerste identificatiefase heeft de kleuter (4 tot 7 jaar) besef van regeltjes en kan zich in toenemende mate aan deze regeltjes houden, ook als de volwassene niet in de buurt is. Het spiegelt zich steeds meer aan belangrijke anderen die een rolmodel vervullen en voelt zich tegelijkertijd almachtig.

Kleuters kunnen ook ineens weer bang zijn om alleen gelaten te worden; vastklampen als je weggaat of als er zich een nieuwe situatie voordoet. Het kind kan zich zonder vertrouwde persoon wel staande houden in een vertrouwde omgeving.

Het contact met de volwassene verloopt vooral via taal en spel. Kleuters vragen non-stop naar het waarom. Deels uit nieuwsgierigheid, deels gewoon om het babbeltje. Peuters zijn nog niet in staat om dingen vanuit het perspectief van de ander te bekijken. Ze zien alles vanuit hun eigen positie: egocentrisch (wat niet hetzelfde is als egoïstisch). Ditzelfde geldt voor het aanvoelen van emoties bij de ander. Dit tekort in denken zorgt ervoor dat ze elkaar kunnen kwetsen of pijn doen. Ze hebben nog onvoldoende zicht op hoe hun doen en laten overkomt op de ander. Dit vermogen is pas vanaf ongeveer het zesde jaar aanwezig en ontwikkelt zich steeds verder. Het kind is veelal nog impulsief: denken en doen gaan vaak gelijk op. Consequenties worden nog niet (peuters) of onvoldoende (kleuters) overzien en afgewogen.

In de peuterperiode kunnen kinderen bang zijn voor “de gekste dingen”: bang om te vallen, want stel je voor dat je in honderd stukjes breekt. Bang voor douchewater, straks spoel je door het putje. Bang in het donker. Bij peuters en kleuters lopen fantasie en werkelijkheid makkelijk door elkaar: fantasie is werkelijkheid (zelfbedachte enge monsters en dergelijke). Het vermogen om onderscheid tussen fantasie en werkelijkheid te maken, ontwikkelt zich in de loop der jaren onder invloed van denkontwikkeling en ervaring. Aan het eind van de kleuterperiode is het steeds meer mogelijk om uit elkaar te houden wat echt en wat maar een bedenkfel is. Dit realiteitsbesef levert wel een nieuwe angstbron op, want die werkelijkheid is vaak ingewikkeld en onoverzichtelijk.

Peuters spelen nog voornamelijk naast elkaar, kleuters steeds meer met elkaar. Ook kleuters zijn nog erg gericht op vervulling van eigen wensen. Dit, tezamen met het nog onvoldoende ontwikkelde invoelingsvermogen, zorgt ervoor dat het samenspel nog niet op de manier plaatsvindt zoals dat aan het eind van deze fase (6-7 jarigen) behoort. Spelletjes met duidelijke regels zijn in de kleuterperiode geliefd.

Het kind kent aan het eind van deze fase gevoelens van spijt en (beginnende) schaamte en kan in toenemende mate praten over zijn eigen gedrag. Het kind heeft angst om niet geaccepteerd of gewaardeerd te worden door belangrijke anderen en kent faalangst. Het kind kent ook gevoelens als geluk. Het gevoel voor goed en fout is nog heel zwart/wit. Boosheid en agressie kan het heel gecontroleerd richten op de persoon. In de omgang met materiaal toont het kind creativiteit en fantasie. Ook in de taal wordt fantasie duidelijk.

4.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste identificatiefase (3-7 jaar)

De cliënt is in deze fase afhankelijk van belangrijke anderen wat betreft het bijbrengen en corrigeren van zijn gedrag en zijn denken. Dit kan hij nog niet zelf. Alleen jouw boosheid bij afkeuring op dat moment wordt vervelend gevonden. Dit houdt in dat jouw aanwezigheid en begeleiding (correcties) in het gedrag steeds nodig zijn, elke dag weer. De impulsiviteit aan het begin van deze fase is met wat afleiding vaak wel op een ander spoor te brengen. Uitleg wordt, naarmate de fase vordert, steeds belangrijker.

Begeleiding is gericht op het stimuleren van initiatiefname, verantwoordelijkheid leren dragen (op basis van succeservaringen) en het vormen van identiteit. Het voordoen van gewenst gedrag is dan ook belangrijk. Evenals nabijheid zonder betutteling.

Bied ruimte voor fantasie. Corrigeer alleen als de fantasieverhalen een gevoel van onveiligheid geven. De cliënt leert rekening te houden met anderen door ingrijpen van de begeleider, door te benoemen wat er niet goed is en waarom niet. Het waarom wordt steeds belangrijker en brengt de realiteitszin op gang. Het gedrag is onder andere te corrigeren door in te grijpen, door uit te leggen, iedere keer weer, dat jij dit (wat hij net deed) niet wilt hebben. Bijvoorbeeld omdat je een ander geen pijn moet doen. Jouw correcties en woorden brengen de realiteitszin op gang. Daardoor wordt het vermogen om rekening te houden met een ander ontwikkeld. Sociaal leren staat in deze fase centraal. Kijken hoe anderen iets doen.

Een groepsgerichte benadering met het oog op sociaal leren is in deze fase aan de orde. Een uitnodigende (uitdagende), stimulerende benadering waarbij groepsregels een algemeen kader aangeven is belangrijk. Bij stressvolle of nieuwe situaties wordt tijdelijk individuele ondersteuning geboden. Confrontatie met sociaal gedrag kan plaatsvinden binnen de groep, terwijl meer inzichtgevende of persoonlijke confrontatie individueel gebeurt. Affectiviteit in de relatie is enerzijds een voorwaarde voor het sociaal leerproces, anderzijds is het belangrijk deze relatie professioneel te hanteren (losmakingproces).

Verantwoordelijkheid leren dragen is een centrale doelstelling (op basis van succeservaringen). Het accent in de begeleiding verschuift in deze fase steeds meer van samen doen naar stimuleren tot zelf doen en zelf oplossingen bedenken.

Kernwoorden eerste identificatiefase

- *stimuleren van initiatiefname;*
- *sociaal leren staat voorop;*
- *identificatiefiguur;*
- *individuele benadering tijdens stressmomenten;*
- *invoelen emoties komt op gang;*
- *internalisatie normen en waarden komt op gang;*
- *aanwezigheid en begeleiding (correcties) blijven nodig;*
- *fantasie – werkelijkheid; realiteitsbesef groeit;*
- *naast elkaar spelen – samen spelen.*

4.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl

Herhaalde initiatiefname met negatieve sociale consequenties kan leiden tot angsten, schuldgevoel, verlaagde zelfwaardering, en tot verschillende vormen van compensatiegedrag: overdrevenheid, onechtheid, dwangmatigheid, opstandigheid en ontremdheid.

Mogelijke gedragskarakteristieken: depressiviteit, passiviteit, tekort aan creativiteit, teruggetrokkenheid, starheid, fobieën, dwangmatigheid, overdreven zelfvertrouwen en ondernemingslust, motorische onrust of geremdheid en apathie. Afhankelijk van de supervisie van belangrijke anderen, egocentrisch, autoriteitsconflict, faalangst, zwakke interactie met leeftijdgenoten, tekort aan zelfregulatie, vluchten naar fantasiewereld, somatische klachten bij psychische spanningen, gebrek aan initiatiefname naar de omgeving in contacten en activiteiten, stelen en ander crimineel gedrag.

Aspecten van bejegening bij problematisch gedrag in deze fase:

Af en toe : individueel, nabijheid, begrenzing, confrontatie

Regelmatig : uitbreiding, stimulering, affectiviteit, verantwoordelijkheid

5 Realiteitsbewustwording (7 – 12 jaar)

De meeste kinderen zitten tussen hun 7^e en 12^e op de basisschool. De wereld gaat steeds meer voor hen open. Er zullen eisen aan het kind gesteld gaan worden die bij deze leeftijd passen. Zij gaan ook nieuwe vaardigheden leren waardoor hun leefwereld toegankelijker voor hen wordt. Als eerdere fasen goed doorlopen zijn, heeft het kind in toenemende mate zelfvertrouwen en voldoende eigenwaarde om tot prestaties te komen. Er is interesse en belangstelling voor de omgeving. Een kind dat voldoende gevoel van eigenwaarde heeft, zal gemakkelijker aansluiting vinden bij andere kinderen en invulling kunnen geven aan vrije tijd. Ook zullen teleurstellingen gemakkelijker geaccepteerd kunnen worden; hun frustratietolerantie is toegenomen.

Het kind maakt zich sociale regels eigen, leert verantwoordelijk te zijn, heeft een geïnternaliseerd geweten, kan samenwerken en ontwikkelt vriendschappen. Vanaf het zesde levensjaar worden de relaties met leeftijdgenoten belangrijker en sterker. Voor de sociale en emotionele ontwikkeling zijn goed verlopende relaties met leeftijdgenoten onontbeerlijk. In groepsverband leren kinderen zich aan te passen aan de groepsregels, met elkaar te onderhandelen en met elkaar conflicten aan te gaan en op te lossen.

Het kind krijgt in deze leeftijdsfase op school steeds nieuw materiaal aangeboden dat hij vervolgens moet proberen te begrijpen en in te passen in datgene dat hij al weet en ervaren heeft. Ieder kind is wel eens bang om te mislukken, fouten te maken of het verkeerd te doen. Sommige kinderen zijn echter zo vaak bang om te falen, dat hun prestaties hierdoor beïnvloed worden. Kinderen die onzeker zijn over hoe de dingen en zichzelf in elkaar zitten, zijn minder goed toegerust om nieuwe leerstof aan te kunnen. Zij overzien niet wat je van hen vraagt en worden daardoor angstig en onzeker. En als je angstig en onzeker bent, kun je niet goed presteren en ben je niet creatief in het bedenken van mogelijke oplossingen. Op die manier ontstaat faalangst. Kinderen in de basisschoolleeftijd die bang zijn, laten dat over het algemeen merken door lichamelijke klachten of via gedrag. Bange kinderen kunnen hun angst ook uiten door overdreven druk te zijn of door juist heel stil te worden. Het kind heeft angst om niet gewaardeerd te worden, het kent sociale angst. Zij kunnen ook moeite krijgen met in- en/of doorslapen of hun eetlust kan verminderen.

Indien er sprake is van agressiviteit is deze gecontroleerd en heeft soms zelfs iets bestraffends, vanuit zwart/wit denken en strenge gewetensvorming. De nuancering ontbreekt vaak nog. Kinderen maken daardoor nog wel eens verkeerde interpretaties waardoor ze eigen ervaringen negatief labelen ("Ik ben stom, ik kan het toch niet").

In het omgaan met materiaal wordt de realiteit nagebootst; fantasiespelletjes zijn niet meer zo intensief. Daarnaast is het kind creatief en gericht op productiviteit. Als kinderen op de basisschool zitten, gaan zij steeds meer spelen in groepsverband en meer associatief spelen, wat wil zeggen dat zij spelletjes en attributen van elkaar afkijken en overnemen en dat zij ook spel materiaal van elkaar lenen of

gebruiken. Naarmate kinderen ouder worden gaan zij meer coöperatief spelen, met als doel samen iets te bereiken. In de omgang met leeftijdsgenootjes kan het kind steeds beter geven en nemen, onderhandelen en samenwerken. Daarnaast speelt sociale competitie een toenemende rol. Kinderen in deze fase willen hun eigen lichamelijke prestaties meten.

De omgang met volwassenen wordt vormgegeven in sociale en cognitieve prestaties. De wereld van het kind speelt zich in toenemende mate buiten het huis af. 'De juf/meester weet het beter dan vader/moeder.' Het taalgebruik kenmerkt zich door realiteitszin.

5.1 Passende begeleidingsstijl bij de realiteitsbewustwording (7-12 jaar)

Cognitieve vermogens groeien naarmate de cliënt daarvoor de gelegenheid, de rust, de ruimte en de tijd krijgt. Als cliënten voldoende geleerd hebben (onder andere door een consequente, voorspelbare, duidelijke, gestructureerde, liefdevolle en op de cliënt gerichte begeleiding) zijn zij over het algemeen goed voorbereid en kunnen zij de bredere sociale wereld aan waarin zij nu terecht zijn gekomen.

Ook is het van belang om tijdig te signaleren wanneer een cliënt vastloopt in zijn relaties met anderen en na te gaan hoe dat komt; is hij onzeker, egocentrisch, te weinig weerbaar, ontbreken er sociale vaardigheden?

Begeleiding in deze fase is met name gericht op stimuleren van zelfstandigheid en zelfvertrouwen. Begeleiding en ondersteuning op afstand, steunend en voorwaardenscheppend voor maximale zelfverantwoordelijkheid, maar niet betuttelend. Opdoen van positieve leerervaringen. Begeleiding dient ook te ondersteunen in de interpretaties die de cliënt maakt en soms dingen anders of genuanceerder labelen voor de cliënt. Een begeleider speelt een belangrijke rol: rolvoorbeeld, inzichtgevend, vanuit vertrouwensrelatie positieve feedback geven, helpen bij het maken van existentiële keuzes, loyaliteitsconflicten.

Kernwoorden realiteitsbewustwording

- *wereld speelt zich meer buitenshuis af;*
- *relaties met leeftijdsgenoten worden belangrijker en sterker;*
- *zelfvertrouwen en eigenwaarde;*
- *frustratietolerantie neemt toe;*
- *begeleiding voorwaardenscheppend en op afstand, hulp bij keuzes;*
- *erkenning van eigen prestaties;*
- *sociale competenties;*
- *sociale angst;*
- *volwaardigheid;*
- *productiviteit en creativiteit in het omgaan met de materiële wereld;*
- *vaste regels in sociaal gedrag.*

5.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequate begeleidingsstijl

Als een cliënt in eerdere fasen veel onduidelijkheid, onzekerheid en onveiligheid heeft ervaren, heeft het al zijn energie nodig om zich te handhaven in een voor hem bedreigende omgeving. Er blijft te weinig energie over om te leren, te groeien en zich te ontwikkelen. Cliënten die piekeren, angstig zijn, onzeker (gebrek aan zelfvertrouwen), antisociaal en/of niet over voldoende zelfrespect (minderwaardigheidsgevoelens) en eigenwaarde beschikken, worden in die denkgroei belemmerd.

Door constante ervaringen van niet aan de verwachtingen te kunnen voldoen, ontstaat faalangst die de prestaties opnieuw negatief beïnvloedt. Daarnaast kan er een uitgesproken behoefte bestaan zich waar te maken. In gevallen waar dat niet lukt kunnen uitputtingsverschijnselen, angsten, paniekaanvalen, antisociale gedragingen, et cetera ontstaan.

Mogelijke gedragskarakteristieken: negatief zelfbeeld, faalangst, zich bedreigd voelen, zich benadeeld voelen, fobieën, crimineel gedrag, alcohol, drugsmisbruik.

Aspecten van bejegening bij problematisch gedrag in deze fase:

Weinig : individueel, nabijheid, begrenzing

Af en toe : uitbreiding, confrontatie

Regelmatig : affectiviteit

Veel : stimulering, verantwoordelijkheid

Samenvatting

In deze publicatie hebben wij getracht een praktisch bruikbare weergave van de verschillende fasen in de sociaal-emotionele ontwikkeling te geven. De SEO, ontwikkeld door Došen, heeft gediend als uitgangspunt. Met behulp van deze vragenlijst kan een inschatting gemaakt worden van de sociaal-emotionele ontwikkeling van een cliënt. Vervolgens kan beoordeeld worden of deze ontwikkeling al dan niet in overeenstemming is met het totale niveau van functioneren. Dit kan in verband gebracht worden met eventuele gedrags- en psychische problemen.

Naast de weergave van de verschillende fasen, biedt deze publicatie praktische handvatten voor de begeleiding.

Overzicht van de emotionele ontwikkeling

gebaseerd op de SEO (A. Došen)

	Omgaan met je eigen lichaam	Omgaan met volwassenen via	Belevenis van zichzelf bij de interactie met de omgeving	Ontwikkeling van object-permanentie
Fase 1 0-6 maanden eerste adaptatie	Ontdekken van eigen lichaamsdelen en sensorische (zintuiglijke) integratie	Dichterbij gelegen zintuigen: tastzin, reuk, smaak	Bezig met zichzelf. Reagerend op sensorische en autonome (buiten de wil om/zelfstandig werkend) prikkels	Afhankelijk van de concrete situatie. Weg is weg
Fase 2 6-18 maanden eerste socialisatie	Ontdekken van eigen lichaam als instrument	Dichterbij en verderaf van het midden van het lichaam gelegen zintuigen, kinestetische belevissen (gebaseerd op spierbewegingen), lichamelijk contact en materiaal	Lichamelijk gebonden aan belangrijke ander. Symbiotische afhankelijkheid	Ontdekt dat voorwerpen kunnen bestaan zonder ze te voelen, zoekt verborgen voorwerp
Fase 3 18-36 maanden eerste individuatie	Ontdekken van lichaam m.b.t. doelgericht handelen	Verderaf gelegen zintuigen. Materiaal en verbaliteit	Ontdekt eigen wil. Vecht voor autonomie (zelfbepaling)	Gebruikt 'transitional object' (vervangend voorwerp)
Fase 4 3 tot 7 jaar eerste identificatie	Eigen lichaam is centrum van de wereld (egocentrisch, almachtig)	Verbaliteit, creativiteit en identificatie (herkennen van jezelf)	Accepteert regels van sociaal gedrag en identificeert zich met belangrijke anderen. Groeiend über-ich	Durft afstand te nemen van het geliefde object in een vertrouwde omgeving
Fase 5 7 tot 12 jaar realiteitsbewustwording	Meten van eigen lichamelijke prestaties met anderen (competitie)	Sociale en cognitieve prestaties	Maakt eigen sociale regels. Eigen geïnternaliseerde über-ich (geweten)	Kan zich waarmaken buiten eigen territorium

Angsten	Omgang met leeftijds-genoten	Omgang met materiaal	Verbale communi-catie	Affect differentiatie	Agressie regulatie
Angst en woede door vreemde of intensieve sensorische prikkels	Geen	Geen interesse of toevallig ontdekken	Geen	Excitatie (prikkeling/spanning), relaxatie (ontspanning), angst, woede, apathie (lusteloosheid)	Woede en agressiviteit naar zichzelf en omgeving
Angst en woede bij afscheid van vertrouwde persoon, separatieangst	Begin van interesse	Ontdekt vorm en geluid	Aanwijzend	Lust, onlust, liefde, angst, woede	Woede en agressiviteit naar omgeving (ongecontroleerd)
Angst voor beschadiging eigen lichaam of verlies van autonomie	Begin van interactie	Zoekt naar de structuur en exploreert	Begin van spraak. Gebruikt het woord 'ik'	Angst, trotsheid, verdriet, jaloezie, liefde	Woede en agressiviteit naar personen (ongecontroleerd)
Angst om niet geaccepteerd te worden door de belangrijke ander, faalangst	Spelen met anderen	Ontwikkelt creativiteit en fantasie	Fantasietaal	Geluk, empathie (meevoelen/ invoelend vermogen) faalangst, schaamte	Naar personen gericht (gecontroleerd)
Angst om niet gewaardeerd te worden door leeftijdsgenoten, sociale angst	Samenwerking, vriendschap	Boots de realiteit na. Creativiteit en productiviteit	Reële taal	Eigen waarde, liefde, sociale angst, boete, geweten	Agressiviteit is gecontroleerd

Bronnen en andere leessuggesties

Bronvermelding omschrijving fase en begeleidingsstijl

- Prof. Dr. A. Dösen: Psychische stoornissen, gedragsproblemen en verstandelijke handicap, 2005
- Prof. Dr. A. Dösen: SEO (Schaal Emotionele Ontwikkeling) en materiaal scholingsdagen SEO, ontwikkelingspsychiatrische diagnostiek en behandeling (2001-2002);
- Prof. Dr. A. Dösen: materiaal scholing Post Academisch Onderwijs: Psychopathologie bij verstandelijk gehandicapten (2000);
- Nanda van Loen, artikel “Overschatting maakt kwetsbaar” (oktober 1996);
- Gitty Feddema en Aletta Wagenaar, “En als we nou weer eens gewoon gingen opvoeden” (juli 1999);
- Het groeiboek van het consultatiebureau, GVO Den Haag (2000);
- Peuterbrieven uitgegeven door: Stichting Thuiszorg Midden-Brabant;
- De Vijf Wijzer, Curriculum voor onderwijs aan jongeren/kinderen met een ernstige meervoudige beperking (IQ < 35 / ontwikkelingsleeftijd < 24 maanden), 2005.

Suggesties voor bruikbaar materiaal

- Totale communicatie hulpmiddelen (Weerklank gebaren/Vijfhoek pictogrammen e.d.);
- ‘Een doos vol gevoelens’, Centrum voor ErvaringsGericht Onderwijs;
- ‘Ervaar het maar’, Thyra Koeleman;
- ‘Doen, denken, durven’, programma sociale ontwikkeling voor kleuters;
- Serie therapeutische kinderboeken van Martine Delfos;
- Serie ‘Hartenboeken’ van Ann de Bode en Rien Broere;
- Serie ‘Kijk en Beleef’;
- Project ‘Ik ben Bas’.

Ruimte voor aantekeningen